

A romák megjelenítése és képviselése

Bevezetés

Alaina Lemon

1995 nyarán, nem sokkal azután, hogy elkezdtem kutatói munkámat egy amerikai alapítvány által létrehozott kelet-közép-európai intézetben, heves vitába keveredtem egy, roma muzsikusokat ábrázoló kép miatt. Az intézet egyik politikai elemzője éppen akkor fejezte be rövid tanulmányát a romániai roma politikai szervezetekről. Közülük hatnak bemutatta az irodáit és munkatársait, leírta e szervezetek célját, és összefoglalta programjukat. Amikor megérkeztem az intézetbe, a cikk már majdnem teljesen készen volt, és néhány nappal később meg is mutatták a kefelevonatot: a roma politikusokról és civil szervezetekről szóló íráshoz illusztrálásul mellékelt képen egy jellegtelen erdőben, talán nem is Romániában, cigány férfiak hegedültek és nők táncoltak. Sürgettem, hogy cseréljék ki az illusztrációt talán egy faxot küldő roma képével (tudomásom volt róla, hogy legalább az egyik cikkben említett bukaresti civil szervezetnek volt telefaxa és internet csatlakozása is) vagy esetleg egy roma politikai gyűlést ábrázoló fényképpel.

Ez utóbbi képi megjelenítések Magyarországon már lassan megszokottá válnak, de egyes nyugati országokban még nem annyira. Az amerikai főszerkesztő például azt válaszolta javaslatomra, hogy már túl késő lecserélni az illusztrációt, „és egyébként is, az olvasóink közül ugyan kit érdekelne egy Kelet-Európából származó olyan kép, ami úgy néz ki, hogy akár Philadelphiában is fotózhatták volna?”.

Az efféle egzotikussá tétel nem kizárólag az amerikai szerkesztők sajátossága. Oroszországban például, ahol egy kulturális antropológiai kutatás keretében több éven át tanulmányoztam a roma identitások és a romákkal kapcsolatos sztereotípiák létrehozását, számos hasonló esettel találkoztam. 1991-ben tanúja voltam annak, amikor egy dokumentumfilmes stáb megérkezett egy oláh romák által lakott faluba, felállította a felvevőket, megmérte a fényt, majd azt mondta a falu férfijainak, hogy hagyják el a kamera látószögét, mert farmert viseltek, és ezért nem néztek ki olyan tradicionálisnak, mint a nők. A stáb azt is eldöntötte, hogy nem fognak a házak falai között forgatni, hiszen „kit érdekel az, hogy a cigányoknak is van olyan porcelánváza-gyűjteményük, mint mindenki másnak?”. Ezt a magyarázatot tulajdonképpen a stábbal érkezett egyik roma értelmiségi közölte velem, aki gyakran sajnálkozott amiatt, hogy a romák „elvesztik kultúrájukat”, például éppen azért, mert porcelánváza-gyűjteményeket halmoznak fel. De senki sem kérdezte meg a falubelieket, hogy szerintük mi volna az autentikus. Ha megkérdezték volna őket, megtudhatták volna, hogy a farmer és a porcelán szerves részét képezte roma létük mindennapjainak. A romák pontosan tudták magukról, hogy kicsodák is valójában. A látogatók csalódtak inkább, mert a celluló-

id szalagon őrzött cigányoktól különbözőnek találták a falubelieket – és aztán megfertőzték a romákat is ezzel a csalódottságérzetükkel.

A Replika most következő válogatása a romák kulturális megjelenítésének és politikai képviseletének különböző, néha egymásnak is ellentmondó változatait térképezi fel, illetve a romákkal kapcsolatos sztereotípiák és jogi megnevezések újratermelését és forgalmát elemzi. A tematikus blokkba beválogatott írások Szuhay Péternek egy közelmúltban megjelent esszéjével (Szuhay 1995) összecsengő módon a roma önmeghatározásnak a külső társadalom által kijelölt és elvárt, illetve a belső vállalásból fakadó elemei közötti kapcsolatokat tanulmányozzák. Már Szuhay is utal rá, hogy az identitás „kijelölt” és „vállalt” elemei között nem éles a határ, azok kölcsönösen alakíthatják egymást (Szuhay 1995: 332, 336), majd idézi Daróczy Ágneszt, aki *A cigány közösségek értékrendje* című tanulmányában egy Magyarországon kutató angol antropológus, Michael Stewart megállapításaira is támaszkodott (Szuhay 1995: 336). Hozzátehetjük, hogy Michael Stewart a roma identitásra vonatkozó következtetéseit részben a gyöngyösi romákkal folytatott beszélgetéseiből szűrte le, akik elsősorban nyilván személyes élményekből és családi történetekből építették fel önképüket, de részben akár nem-romák által készített filmekből és regényekből is. A roma identitás és a romákra vonatkozó sztereotípiák formálásából tehát a romák és nem-romák az idők folyamán egyaránt kivették részüket, még ha nem is azonos mértékben. A sztereotípiák gyakorlati politikai visszhangja és a romák életére gyakorolt hatása országról országra (sőt akár településről településre) változik, és a különböző társadalmi státuszú romákat is különbözőképpen érinti. A most következő írások a sztereotípiák képzésének és újraformálásának néhány jellegzetes útját járják be: a szépirodalomtól a kultúrpolitikáig, a kultúrpolitikától a színházi előadásig, a színház világától a mindennapi életig vagy a hétköznapi élet interakcióitól a munkakörülmények alakulásáig. Nemcsak a romákkal kapcsolatos konkrét, személyes ismeretek, hanem a fantáziaképek és sztereotipikus megjelenítések is visszahatnak arra, ahogyan a romák valójában élnek.

A válogatással jórészt túlkentünk Magyarország határain. Egy transznacionális politikai szervezet számára írott háttér tanulmányt a nyugat-európai és észak-amerikai szépirodalom sztereotipikus cigányképeit elemző történeti áttekintés követ, majd pedig a „cigány autentikusság” jelentésével kapcsolatos oroszországi vitákat a színházi életben és a dokumentumfilmkészítés világában feltérképező írás zárja az esszék sorát. Ez a kitekintés lehetőséget ad az összehasonlító perspektíva alkalmazására a kifejezés leghasznosabb értelmében: túlságosan is gyakran fordul ugyanis elő, hogy a romák kultúrájának kutatói (és néha maguk a romák is, bár ők kisebb mértékben) helyi, konkrét kulturális jelenségekből és jelentésekből általánosítanak és azokat tekintik a cigányok útjának, vagy a roma kultúrájának. A roma diaszpóra egyes csoportjai azonban más napi problémákkal szembesülnek az egyik országban, mint a másikban, másokkal városi környezetben, mint vidéki körülmények között. A romák reprezentációval kapcsolatos vitái, a roma identitás meghatározásával kapcsolatos konfliktusok mások Magyarországon, mint a többi állam keretei között: Magyarországon viszonylag jobban lehet hallani a romák hangját, és hasonlóképpen kevésbé jelenítik meg őket romantikus és bukolikus ábrázolásokban – hiszen ők, végül is a lakosság jelentős hányadát képviselik.

A megnevezések és kategóriák használata befolyásolhatja egy állam kisebbségi politikáját is, nem is beszélve a mindennapi kommunikáció és így a mindennapi élet világáról. Az első tanulmány, melyet egy angol szociológus (Thomas Acton) és egy romániai roma aktivista (Nicolae Gheorghe) írt közösen, annak a nemzetközi és nemzeti szintű jelentőségével foglalkozik, hogy miként kategorizálják a romákat. A cikket az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet felkérésére, közvetve tehát politikai döntéshozók, emberjogi aktivisták és civil szervezetek számára írták. A tanulmány egy olyan pillanatban jelent meg, amikor ezek a politikusok és szervezetek arra kérik a romákat, hogy az identitás megválasztásában először maguk között jussanak egyetértésre, és csak azután forduljanak hozzájuk –

miközben figyelmen kívül hagyják, hogy a különböző állami és jogi keretek más és más lehetőségeket adnak a roma politikai identitás artikulálására.

A cikk azokat az előnyöket és hátrányokat elemzi, melyek a romák nemzeti kisebbségkénti, illetve transznacionális diaszpórákénti meghatározásából származnak. Acton és Gheorghe felsorolják azokat a különböző korlátokat, melyekkel a romák e kétféle identitás megfogalmazásakor szembesülnek, és azt is hangsúlyozzák, hogy a roma önmeghatározás nem hagyhatja figyelmen kívül a nacionalizmus struktúráinak kereteit, melynek újratermeléséhez így maguk is gyakran hozzájárulnak. A már létező fogalmi és intézményi struktúrákhoz alkalmazkodás a romák egyetlen lehetősége arra, hogy olyan diszkurzív hatalomhoz jussanak, melynek segítségével hatékonyabb politikai képviselőként vagy kulturális és emberi jogokért tudnak harcolni. A szerzőket az a kérdés foglalkoztatja, hogy lehetséges-e olyan diaszporikus identitást kialakítani, mely nem támaszkodik az egyfomáság és homogenitás kritériumaira? Úgy gondolják, hogy itt az ideje megszabadulni a nemzetállam hagyományos felfogásától, hogy az helyet adhasson a diaszporikus identitásoknak. A tanulmánynak az is aktualitást kölcsönöz, hogy számos társadalomkutató, politikus és újságíró (romák és nem-romák egyaránt) bírálja a roma szervezeteket amiatt, hogy „széthúznak”, hogy nem képesek egységesen fellépni. Ezek a kritikus hangok nem veszik figyelembe, hogy a politikai identitások és a politikai álláspontok a nemzetállamok többségében még erőteljesebb heterogenitást mutatnak: így például az egyes magyarországi pártokon belül legalább akkora véleménykülönbségeket és frakciózást lehet tapasztalni, mint a romák politikai szervezetein belül.

A válogatás második tanulmányát egy amerikai irodalomkritikus, Katie Trumpener írta, aki a cigányok ábrázolásának történetét kíséri végig az elmúlt három évszázad német, angol és észak-amerikai szépirodalmi alkotásaiban. Trumpener írásában a „cigány” nem a romákra utal, hanem a szépirodalomban megjelenő képükre. Megmutatja, hogy a cigány karakterek rendszerint hirtelen bukkannak fel, mintha valamilyen elfeledett múltból keverednének a való életbe – ezzel kizökkentik a cselekményt megszokott medréből, és felborítják a regények főszereplőinek időérzékét is. Trumpener szerint az európai szépirodalmi alkotások a cigányokat rendre történelmen kívül létező népként ábrázolták, és ennek következtében nemcsak figuratív módon, hanem a való életben is a társadalmon kívülre kerültek. Így eshetett meg a harmincas évek Németországában, hogy miközben a hús-vér romákat koncentrációs táborokba gyűjtötték, romantikus és idilli filmeket készítettek a társadalmi megkötöttségektől mentesen, „szabadon” élő, elképzelt cigányokról. Trumpener úgy véli, hogy a cigányokat ábrázoló szépirodalmi alkotások romantizmusa rendszerint szoros kapcsolatban állt a romák kirekesztésének, száműzetésének és kiirtásának politikájával, sőt alá is támasztotta azt.

Trumpener meggyőzően mutatja be, hogy a nem-romák által forgalmazott romantikus sztereotípiák elfedik, de legalábbis elfeledtetik az atrocitásokat. Ugyanakkor az is tény, hogy bizonyos romantikus ábrázolások, főleg a lovakkal, a zenével, a tűzzel kapcsolatos képek, büszkeséggel és örömmel töltenek el nagyon sok romát. De vajon mi adja meg számukra a büszkeség élményét? Talán az, hogy nincs más választásuk, mint elfogadni a létező fogalmi struktúrákat és képi megjelenítéseket? Vagy az, hogy örömet lelnek e romantikus motívumok színpadi eljátszásában? Esetleg az, hogy családi körben vagy más romákkal együtt közös élményekre emlékezhetnek? Lehet-e, hogy a büszkeségnek és örömnak az egyik közösségben más a forrása, mint a másikban? És mi van akkor, ha a romák részt vesznek ugyan az ilyen képi megjelenítések létrehozásában, de nem feltétlenül önszántukból?

A válogatás harmadik tanulmánya ezekre a kérdésekre a moszkvai színházi élet és a filmforgatás kontextusában kíván választ adni. Alaina Lemon írásában olyan eseteket beszél el és elemez, ahol roma színészek és énekesek romantikus szerepeket játszanak el orosz rendezők elképzelései szerint, és ahol a romáknak nincs sok beleszólásuk abba, hogy a színpadi darab vagy a film milyen képet alkot róluk. A tanulmány a romák képi megjelenítésének folytonosságait kíséri végig a színháztól a filmig, konkrétan a Moszkvai Roma Színháztól

egy 1992-es filmforgatásig. Visszatérő eleme az orosz színház- és filmtörténetnek, hogy a nem-roma rendezők allegorikus értelemben alkalmaztak cigány karaktereket és motívumokat annak érdekében, hogy a társadalom egészéről és a társadalmi változásokról alkossanak véleményt, legyen szó akár a társadalom szocialista átalakításáról, akár az államszocializmust követő átmenetről. De mit gondolnak erről azok a romák, akik részt vesznek a színdarabok és a filmek létrehozásában? A tanulmány második része azt tárja fel, hogy a színészek kulturális jelenségekről és társadalmi kapcsolatokról alkotott értelmezései miben és hogyan különböznek a rendező elképzeléseitől. Megmutatja azt is, hogy a roma színészeknek nincs hatásos eszközük arra, hogy vitassák az orosz többségnek a romák autentikusságáról alkotott és a rendező által képviselt definícióit.

A válogatás negyedik darabja egy beszélgetés, melyet Daróczi Ágnessel, a Magyar Televízió roma nemzetiségi műsorának szerkesztőjével és Bársony János jogással folytatott Alaina Lemon és Vörös Miklós. Az interjú bizonyos mértékig hazai pályára hozza azokat a témaköröket és szempontokat, melyeket a három előző tanulmány tárgyal: így foglalkozik a romák politikai képviseletének lehetőségeivel és korlátaival, a roma kisebbség és a többségi népcsoport (jelen esetben a magyarok) évszázados együttélésének következtében kialakuló kettős történeti identitás megnyilvánulásaival, a romákkal kapcsolatos sztereotípiák továbbélésével és alakváltozásaival, illetve a romák megjelenítésével a különböző szépirodalmi, művészeti és televíziós médiumokon keresztül. A romáknak 1992-ig nem volt lehetőségük arra, hogy rendszeresen és közvetlenül befolyásolhassák és alakíthassák a magyarországi cigányságról alkotott médiareprezentációkat. Az azóta a Magyar Televízióban folyamatosan megjelenő *Pátrin* című magazin nemcsak a roma kulturális identitás megőrzését és a roma művészeti értékek ismertetését, hanem a romák civil szerveződéseinek megerősödését is elősegítette. Az önszerveződés példáit azért is fontos hangsúlyozni, mert a média egyes reprezentációinak jelentőségét egyre kevésbé az határozza meg, hogy ki vagy mi az identitás meghatározásának a forrása, és egyre inkább e reprezentációk pragmatikus, közösségi relevanciája.

A válogatás tanulsága talán abban foglalható össze, hogy amikor a szépirodalom, a színház, a film és a televízió sztereotipikus meghatározásainak a roma identításra és a romák életére gyakorolt hatását elemezzük, akkor nem az a fontos, hogy beazonosítsuk az egyetlen üdvöztető mintát, melyet minden romának követnie kellene – legyen az az éttermi cigányzenész, a hagyományőrző népdalénekes vagy a gyári munkás figurája. Mert akármilyen is a sztereotipikus meghatározások konkrét tartalma, annak nagyobb a tétje, hogy milyen mértékig van lehetősége a romáknak beleszólni az identitásukról és megjelenítésükről folyó vitákba.

Vörös Miklós fordítása

HIVATKOZOTT IRODALOM

Szuhay Péter (1995): Cigány kultúra: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. In *BUKSZ*, 7(3): 329–341.